

СЭЛЭНГЫН БУРЯАДУУДАЙ ҮЛЬГЭРНҮҮД

Буряад арадай үндэнэн соёлой баян дэлгэр бүридэлдэ үльгэрнүүдэй онсо һуури эзэлдэгынь яһала мэдээжэ.

Олохон арадуудай эпосүүд хадаа хүн зоной иишэ тишшээ нүүһэнһээ, шажан, үзэл сурталдай талаар тэмсэлэй хүжэрһэнһөө боложо мартагдаһан, орхигдоһон байха юм. Тэдэ эпосүүдэй зарим үлэгдэлнүүд, таһархайнуудын маанадта хүрэжэ ерээ. Тиихэдээ ХХ зуун жэлэй 50-яад онууд хүрэтэр тэдэнэр хубилһан байна.

Буряадуудай үльгэрнүүдэй удха шанарые абаһаар сэгнэхэнь хүшэр ааб даа. Нэгэдэхээр, тэдэ бүтээлнүүд хадаа хэлэнэй баян, ирагуу хүгжэмтэй байһые тодорхойлон харуулна. Хоёрдохеор, түүхын ехэ хүгжэлтын үедэ арад зоной сэдхэл бодолой, сэсэн ухаанай ямар байһые, гоё һайхан, нигүүлэсхы мэдэрэл гээшэдэ ямараар хандадаг байһые элирхэйлэн харуулһан зүйлнүүд болоно ха юм.

Өөрын ажаһуудал, ами наһанай түлөө, байгаали дайдые эзэмдэн абахын түлөө болоһон тэмсэл буряад үльгэрнүүд соо эли тодоор харуулагдана.

Сэлэнгын буряадуудай үльгэрнүүд хориинхидай бүлэгтэ ородог. Тэдэ зохёолнууд алишье талаараа бэе бээдээ дүтэрхынүүд, адлирхуунууд байна. Үльгэршэд, арадай аман зохёол тараагшад ламын шажанай талаһаа хашагадаг, мүрдэгдэдэг байһан гэжэ мэдэнэбди.

Монгол угсаатанай, бусад арадуудай аман зохёолой үндэнэн заншалнууд хадаа Сэлэнгын буряадуудай үльгэрнүүдтэ ехэ нүлөө үзүүлһэн байна. Тиймэнһээ үльгэршэдэй репертуар гээшэ хоорондоо холбоотой зохёолнуудаар баян байна. Иигээд ерэхэдээ, Хориин, Сэлэнгын буряадуудай үльгэрнүүд олонхи ушарта бэе бээдээ адлишагууд болоно. Тийгэжэ бидэнэр Сэлэнгын гү, али урда буряадуудай үльгэрнүүд гэжэ нэрлэнэбди.

Эндэ нэгэ һонин юумэн бии. Сэлэнгын буряадуудай

олон үлгэрнүүд соо эхирэд-булгадуудай зохёолнуудай аялга, маяг дайралдана. Хэнэйшье мэдэхээр, эхирэд буряадууд ХҮII — ХҮIII зуун жэлнүүдтэ Буряадай районуудта нүүжэ ерэнэн гэшэ ааб даа.

1940-өөд онуудта эрдэмтэ хүдэлмэрилэгшэ А. Н. Степанов гэгшэ Сэлэнгын, Бэщүүрэй аймагуудаар ябажа, нилээд олон үлгэр суглуулһан юм: «Арбан табан насатай Абаадай мэргэн», «Арбан хоёр насатай Алтан Гашуудай», «Богдо Бүгтэр хаан», «Хүйлэн хүхэ моритой Хүхэ ном Мэргэн баатар», «Баян Доржын хүбүүн Баатар Шоно Галдан», «Үнчэн Жагар богдо хаан», «Муу хүбүүн», «Уймар дундуур ябадаг Үнхэлсэг баатар», «Морто-торто морской голова».

Үшөө 1934 ондо монголшо эрдэмтэн Н. Н. Поппе гэгшэ «Баян Доржын хүбүүн Баатар Шоно Галдан», «Улаан Нүдэн Буйдан» гэжэ хоёр үлгэрые дархан Дашибыловһаа бэшэжэ абаад, англи хэлэн дээрэ толиглуулһан байна.

Эрдэмтэ А. И. Улановай тэмдэглэһэнэй ёһоор, Сэлэнгын буряадуудай үлгэрнүүд соо баатарнуудай ябадалнууд найнаар харуулагдана. Хори (Сэлэнгын) буряадууд бусадһаа эгээл түрүүлэн мал ажалтай болоһон гэжэ тодорно. Сэлэнгын буряадуудай үлгэрнүүдтэ нэгэ талаһаа эхирэд-булгадуудай аман зохёол, нүгөөдэ талаһаа ном-эпос нүлөөнүүдые ехэл үзүүлһэн байна бшуу.

А. Н. Степановай 1941 оной апрель һара соо бэшэжэ абаһан «Үнчэн Жагар богдо хаан» гэнэн үлгэрые эрдэмтэ Д. С. Дугаров «Жангарай» буряад нэгэ вариант гэжэ нэрлэнэ.

Сэлэнгын буряадуудай үлгэрнүүд соо шэдитэ онтохонуудай шэнжэнүүд бэе бээдээ адлишагууд: эндэ баатарай нэгэ поход харуулагдана. Агнуури, элдэб шолмос, мангадхайнууд, шүдхэрнүүд гэхэ мэтэ эндэ үргэнөөр хэлэгдэнэ.

«Баян Доржын хүбүүн Баатар Шоно Галдан» гэжэ үлгэр хэнһээ бэшэгдэжэ абтаа юм, тэрэнь мэдэгдэнэгүй.

Энэ үлгэр үндэнэн ёһо гуримаар эхилнэ.

Ама сайн амгалан болтогой!
Амарлиггүй байха сагта,
Эртэ энхэ сайн сагта,
Урдын урин сайн сагта,
Саазанай хилэ байха сагта,
Саарсанай зузаан байха сагта,
Захын модоной
Зулзаган байха сагта,
Загал бугын
Инзаган байха сагта,
Сүн далайн
Нуур байха сагта...

Мүн үльгэрэй эхиндэ мориной зэмсэг, тоног иигэжэ
түүрээгдэнэ:

Пүүд мүнгэн дүрөөтэй,
Фүүнтэ мүнгэн хазаартай,
Тохой мүнгэн эмээлтэй...

Мүн энэ үльгэр соо баатарай хубсаһан ямар гоёор
зураглагдана гээшэб!

Түмэн жэлдэ
Түүрэшэгүй
Түмэр майхан сабхитай,
Наян алда
Нанжин сагаан бээтэй,
Далан табан тобшотой
Дардаа магнал дэгэлтэй,
Бүхын шэнээн
Бообор булган малгайтай...

Урдын буряадууд сэргэдэ ехэ шүтэдэг, сэргэ гээшэдэ ёһолон мүргэдэг, тэрэниие хүндэлдэг байгаа. Тэрэнь мүнөө яһала мэдээжэ. Гэрэй эзэдэй ямар нуудал байдалтайе сэргээрнь элирхэйлдэг, тодорхойлдог байһан гэдэг. Тиибэшье гансал буряадууд бэшэ, бусад яһатан сэргэдэ баһал шүтэдэг байһан байгаа. Жэшээлхэдэ, Алтайн арадай эпос дотор сэргэ тухай нилээд дэлгэрэнгыгээр хэлэгдэнэ. Тиимэһээ сэргэ гээшэмнай ажаһуудалай мүнхэ хүлдэ боложо, нютаг бүхэндэ янза бүрээр шэмэглэгдэдэг, гоёогдодог байгаа.

Сэлэнгын буряадуудай үльгэрнүүд соо сэргэ тухай уран гоё үгэнүүд бии:

Наян найман гэнжэтэй
Намсарай мүнгэн сэргэтэй.

Тиихэдэ баатарнуудай номо годли, һаадаг гэхэ мэтэнүүдые тэрэ үеын уран бэрхэ дархашуул бэлдэдэг, хэдэг байгаа. Тэдээн тухай үльгэрнүүд соо баһал уран гоёор хэлэгдэнэ:

Наян бугын эбэрээр
Наяжа хиисэн
Нангин шара номтой,
Ерэн бугын эбэрээр
Ниилүүлжэ хиисэн
Ехэ шара номтой...

Үльгэрэй баатар агнуурида гарана. Хүбшэ тайгын эгээл найн, эгээл тарган ангуудые алана. Нэгэтэ «гуулинхан тахатай» хүлэгынь һамганайнь хорото һанаа һанаалжа, үбгэнөө алаха гэжэ бэлдэжэ байһан тухай хэлэнэ, тэрэнэй хэһэн эдее хоолые эдижэ болохогүй гэнэ. Теэд баатар үгыень дуулангүй, мангадхайтай хэлсээ хэһэн һамганайнгаа хоол эдеед, үхэдхэжэ унана. Ерээдүйн аюул тухай һамгадай, моридой, эгэшэ дүүнэрэй һануулга хэһэн ушарнууд үльгэрнүүд соо олонто дайралдана. Жэшээлхэдэ, «Мэньелтэ Мэргэн» гэжэ үльгэр соо иимэ зүйл бии. Холын аянда бү мордо гэжэ һамганиинь үбгэнөө гуйна. Тиихэдэ «Хээдээр Мэргэн» гэжэ үльгэр соохи эхэ хадаа хүбүүгээ агнуурида бү гара гэжэ хорино.

Саашань. Баатар Шоно Галданай һамгантай эб нэгэдэһэн арбан табан толгойтой асари шара мангадхай сэрэгтээ ерэжэ бута сохино.

Харин хүлэгынь эзэнэе нютаг оронһоонь холо, Шаазгай хаанай дайдада абаашажархина:

Даб гэсэн бэеэрээ
Гуурайхан бээтэй,
Гуулинхан тахатай
Ама сагаан хула морёо унажа,
Хүхэ тэнгэрийн доогуур,
Хөөбэлэгшэ мананаас
Арай дээхэнүүр,
Дээгүүр нийдэсэн
Булжамууртай адлихан
Боложо ябаба.

Иигэжэ манай тухайламжаар, үльгэрэй нэгэдэхи хуби дүүрэнэ. Шаазгай хаанай бага басаган Утхан Харагшан гэгшэтэй баатарай уулзалгаар хоёрдохи хубинь эхилнэ.

Хүрьгэн болохо хүбүүе туршан шалгалга болоно. Тэрэнь иимэ ушартай: Шаазгай хаанай адуунда түрэнэн унаган ходол үгы болодог байба. Тиигэжэ юһэн жэлэй туршада юһэн унаган үгы болобо ха. Аха заха хоёр хүрьгэдын хулгайшадые бэдэрээд олоногүй. Ная ерэнэн Баян Доржын хүбүүн Баатар Шоно Галдан Тугал Торхой гэжэ нэрэтэй малшан болоод тэдэнээр баһа ошолдоно. Тэрэ хүни Тугал Торхой унаганай яажа үгы болоһые харана:

Баруунай баруун хойто
Зүг тээшэ хараад
Байн гэсэнъ,
Заахан бөөн хара үүлэн
Гаража байба ха.
Энэ юун үүлэн
Гараба гээшэб гээд,
Ажаглаад байба ха.
Заахан үүлэмнай
Яба ябасаар,
Ехэ хара үүлэн болошобо...
Тэрэ үүлэн
Ехэ боло болосоор,
Дүн-дүн тэнгэри дуугаржа,
Зүсэр-зүсэр бороон
Орожо ерээд,
Бөөн-бөөн хара юумэн
Унагыень абаад ябашаба.

Аха заха хоёр хүрьгэнэй, тэдэнэй нүхэдэй бууһан газарта Тугал Торхой тогтобо. Тэдэ хүнүүдэй абажа ябаһан эдее хоолынь дууһажа, үлэн хоһондоо оронхой. Тэдэнэр тоһо үнжэгэ шэнгэһэн хормойнуудаа эдижэ эхилэнхэй. Тиихэдэнь Тугал Торхой мяха хада уулын шэнээгээр, уһа унда гээшые гол горхон мэтээр асаржа үгэбэ.

Тугал Торхой хоёрдохи шалгалта гарана. Хаанай унагадые хулгайлагшадые барихаяа ошоно.

Хулгайшан — гурбан тархитай мангадхай ехэ хайн харуултай: зургаан эрэшүүл унтана, Ошор гээшэнь харууһална. Шюно Галдан тэдэниие баряад, хүн бүхэнэйнъ бэеһээ арһа зүһэжэ абана...

Баатарай харгы замда үндэр хада ушарна. Тэрэниие Шюно Галдан шэдитэ годлиин ашаар дабажа гарана. Үндэр дээрэ гарахадань, эшэгы сагаан гэрнүүд харагдаба.

Дундахи гэрэйнъ газраа — хорёо. Тэрэ хорёо соо алтан юһэн морид уяатай. Юһэн жэлдэ үгы болоһон унагад гэжэ баатар ойлгобо. Гэртэ ороходонь, гурбан басагад уртаба.

Тэрэ дунда гэртэ ороходонь,
Гурбан хүүхэд
Үсөө самнажа суубад.
Нэгэниинь уйлажа,
Нэгэниинь дуулажа,
Нэгэниинь энеэжэ суубад.
Та гурбан —
Нэгэнтнай юундэ уйлажа,
Нэгэнтнай юундэ дуулажа,
Нэгэнтнай юундэ энеэжэ
Байна бэ гэжэ асууба.

Баян Доржын хүбүүн Баатар Шоно Галдан ханаамгай, зоримгой, мэхэтэй байһанайнгаа ашаар абарга хара могойе илажа, тэдэ гурбан басагадые абарна. Басагадаа абаруулһан хүгшэн төөбии баярлажа, алтан юһэн моридыень бусаажа үгэнэ.

Тээд Шоно Галданай бусаха замда ехэ аюул хүлеэжэ байха. Аха заха хоёр хүрьгэд, тэдэнэй нүхэд Баян Доржын хүбүүе яама руу мэхэлжэ унагаагаад, асари томо шулуугаар даражархина.

Энэ үедэ Шаазгай хаан аха заха хүрьгэдтэ, тэдэнэй нүхэдтэ ехэ баяр зугаа, найр наада хэнэ, бага басагаяа хадамда үгэхээ бэлдэнэ. Эгээл энэ үедэ Шоно Галданда хүлэг мориниинь туһална.

Тиигэжэ аха заха хоёр хүрьгэдэй хара мэхэ мэдэгдээд, Шоно Галданай илалта мандана. Ульгэр иимэ үгэнүүдээр түгэсэнэ:

Энэ хэлэсэн үльгэр
Бүхы бүгэдэдэ
Соносхонь болтогой!

Басаганда хадаг табилга гэхэ гү, али басага эрилгэ «Үнчэн Жагар богдо хаан» гэжэ үльгэр соо эли тодоор харуулагдана. Тиибэшье эдэ зураглалнууд ёһото реалис ёһоной, эли тодо үнэншэмэ байха юм.

Үльгэр баһал хоёр хубиһаа бүридэнэ. һамга абахын хойноһоо холын аянда мордоһон, тэндээ элдэб ушарнуудта ороһон тухайнь нэгэдэхи хуби хөөрэнэ. Хариин хархис муухай дайсаднаа эхэ эсэгээе, гэртэхинээ баатарай сүлөөлһэн тухай хоёрдохи бүлэг соонь хэлэгдэнэ.

Үнчэн Жагар гэжэ үбгэн һамган хоёр газар уһан дээрэхи ганса хүбүүн Найдм Хонгорой ушаралта ябадалнууд тухай үльгэр соо хэлэгдэнэ. Үбгэн һамган хоёр ехэ оролдожо, үбгэн Буурал хаанай басагаар хүбүүндээ һамга хүүлэхэ гэнэ. Теэд хаанинь саг болзориень хойшолуулжа, хорин нэгэ хоноод ерээрэй гэбэ ха.

Болзоото сагтаа баатарай ерэхэдэнь, һамган болохо басагыень мангадхай абаад ябашаһан байба.

Зүүнэй зүүн хойто зүгтэ
Мангадхайн хүбүүн
Нүхэр болохо хүүхэниешни
Абажа ябашаба...

Мангадхайтай тэмсэл эхилнэ. Хүн бэе бээлһэн мангадхай яажа тулалдахабибди гэжэ дурадхана:

Нэгэн хоёр бай хиигэн
Гарай хүсөөр болохо гүбди гэжэ,
Али сомоной хүсөөр болохо гүбди гэжэ...

Хатуу шанга тэмсэл удаан болоно:

Гурбан сара,
Гурбан жэлдэ барилдажа,
Тархьяарнь уруу газар бүтэр
Шаан хаяба.

Баатарай илалта мандана. Саашадаа иимэ юумэн болоно: мангадхайн абаашаһан басаган илаһан Найдан Хонгорто хатуу шанга хараал шэрээл эльгээнэ. Энээндэнь хороёо бусалһан Найдан Хонгор тэрэ басагыг сабшажа алана. Тиихэдэнь хүүхэнэй гэдэһэн сооһоонь мангадхайн хүбүүн гаража ерэнэ.

Мангадхайн хүбүүнтэй болоһон тэмсэл гурбан жэл, гурбан нара үргэлжэлнэ. Олон тоото бэрхэшээлнүүдые баатарнай дабажа гарана.

Үндэр хадые дабаад, гүнзэгы жалга нүхыг гаталаад, гурбадахи бэрхэшээлдээ Найдан Хонгор моринтоёо суг үхэнэ.

Энэ үедэ Найдан Хонгорой эгэшэнэр дүүдээ туһалхаяа ерэбэ.

Тэрэ хоёр эгэшэнь
Тэрэ дүүгэйнгээ үхэсэни мэдээд,
Үхэсэн бээн дээрэнь ерэбэ.
Нэгэниинь бэеынь амидыруулба,
Нэгэниинь мориинь амидыруулба...

Амидырһанайнгаа һүүлээр баатар морин хоёр Гуулин хаанайда ошоно. Тэндэ олон туршалга-шалгалта гарана. Баатар натаг муухай хүбүүхэнэй бэе бээлжэ, хүлэгөө даахитай гунан морин болгобо. Олон туршалгануудта-байнуудта хаашуулай, мангадхайнуудай, нэрэ зэргэтэнэй хүбүүд хабаадалсана. Баруунай хадада булга ошожо, номо годлөөр харбанад.

Алтан тэбэнын сүбье
Сэтэ харбасан хүбүүн
Минии хүүхэнии абаха гэжэ
Хаан хэлэн бууба.

Үнчэн Жагар энэ даабариень гансааран дүүргэжэ шадаба.

Хоёрдохи шалгалта: жаран тэргэ түлээ нэгэ годлөөр зомгоон болотор харбаха. Тэрэньше дүүргэгдэбэ. Гурбадахи шалгалтада — мори уригдаанда манай баатар баһа илажа гараба. Тиигээд булга бусажа ерэбэ.

Үнчэн Жагарай бууса һандаргаданхай, эхэ эсэгэнь абаашагдан байба.

Манай баатар хадаа Долоодой хаание бута сохижо, эхэ эсэгээ сүлөөлнэ, дайсанай хүнэнэ һалгаана.

Хойто хаданда гараба.
Хойто хаданда
Нэгэ мантагар сагаан
Хуса модон байба,
Тэрэнии таса сабшажа орхибо ха...
Үглөөдэрынь мүн зүүн
Хаданда гараба ха.
Тэндэ нэгэ ехэ
Сайхан мантагар
Гүрөөсэн байба.
Тэрэнии харбажа алаба ха...
Урда хаданда нэгэ
Буга байба.
Тэрэ бугые алажа орхибо ха...

Энэ үльгэрэй баатар хадаа дайсадай хүнэнэ халгаана.
Дайсадай хүнэнэ халгааха гээшэмнай эртэ урдын удхатай,
аялгатай зүйл болоно.

Хүнэнэн гээшэ, үльгэрэйхеэр, шажанайшые ёһоор, хүнэй үхэхэдэ, бөөһэнь зайладаг болоно. Теэд тэрэ нюдэндэ харагдадаггүй. Зарим буряад угсаатан хайн, муу хүнэнэн бии гэжэ хүзэглэдэг, этигэдэг байгаа. Хайн хүнэй хүнэнэн гээшэ тэнгэридэ дэгдэжэ, һүүлдэнь газартаа бусаад, мүн лэ хайн түрэлдэ түрэдэг болоно. Муу хүнэй хүнэнэн газартаа үлэжэ, хаанашые, ямаршые түрэлдэ түрэнгүй, боохолдой, шүдхэр болоод ябадаг юм гэхэ.

Ц. Жамцарано буряад үльгэрнүүдые тодорхойлон шэнжэлхэ зуураа, «хүнэнэн, хүлдэ» гээшэ арадай аман зохёол соо ехэ үүргэ дүүргэдэг юм гэжэ тэмдэглээ хэн. Хүнэнэн хадаа ондоо ямар нэгэн амитан болоод байдаг юм ха. Теэд дайсанай хүнэнэ оложо халгаагаагүй хаа, харатан хосоржо үгэхгүй болоно. Тиихэдэ үльгэрнүүдэй геройнууд, мангадхайнууд хэдэн хүнэнэтэй байдаг.

Хархис амигад-дайсадтай тэмсэл Сэлэнгын

буряадуудай үльгэрнүүд соо ехэ нуури эзэлнэ. Жэшээлхэдэ, «Уймар дундуур ябадаг Үнхэлсэг баатар» гэнэн үльгэрэй герой хадаа басагадые хулууһан гурбан мангадхайтай тэмсэнэ. Ерэн табан толгойтой мангадхай тэрэ үльгэр соо харуулагдана. Мангадхайн толгой бүхэнһөө гал ошон бурьяна. Гуулин хаанай басаганай хойноһоо мангадхайн тэнгэриһээ буухада, аадар бороо ехээр ороно. Мүнгэн хаанай басаганай хойноһоо мангадхайн ерэхэдэ, һалхин шангадажа, тэнгэри дуугарна. Гурбадахи мангадхайн бии болоходо, шуурган буужа, сахилгаан сахилжа, тэнгэри сад-няд гэнэ. Үльгэрэй баатар эдэ гурбантай тэмсэжэ, юрын модохондо шэнгэнэн хүнэһыень һалгаана.

Мангадхайн эхэ, 361 һаһатай эхэнэртэй тэмсэл эхилнэ. Хорин таба һаһатай арюун сэбэр гоохоной бэе бээлһэн тэрэ шолмосые баатар элдэб арга мэхын ашаар дарана.

Нүгөөдэхи үльгэр соонь һонин ушар зураглагдана. Манай баатар мангадхайнда айлшална («Уймар дундуур ябадаг Үнхэлсэг баатар»). Олон хүниие алаһанши, зобоһонши гэжэ мангадхайе баатар зэмэлэн тодорүүлна. Тиихэдэнь мангадхай шэрүүн шанга һалхи баатарай урдаһаа эльгээнэ. Үнхэлсэг баатар хүл дээрээ арай шамай тогтоно. Тиихэдэнь мангадхай харагдахагүй шэнжэтэй болоно. Тэрэнэй абяагаарнь тухайлһан баатар мэргэн гэгшээр харбажа, дайсанаа хүнөөнэ.

Хүнэй бэе бээлһэн мангадхайнууд олон үльгэрнүүд соо харуулагдана. Тэдэнэр юрын хүнүүд мэтэ һамга абана, гэр бүлэтэй болоно, баатарнуудай һамгад олонхи ушарта үбгэдөө хаяад, тэдэнэртэ ошоно. Жэшээлхэдэ, «Уймар дундуур ябадаг Үнхэлсэг баатар» гэжэ үльгэрэй геройн эгэшэ хадаа мангадхайтай суг ажаһууна. Мангадхайн үгидэ манай баатар эгэшэдээ айлшалжа ерэнэ. Мангадхай гэртээ ерээд, хоёр хүлтэй хойбондойн үнэр абана. Дүүмни айлшалжа ерээ гээд һамганиинь нюунагүй. Тиихэдэнь манай баатар гаража ерээд, хүн зониие зобоһон дайсаниие алана.

Мүн мангадхайн хажуугаар Абарга шара могойнууд

олон үльгэр соогуур үзэгдэнэ. Тэдэнэр гэнтэ бии боложо, амитан бүхы юумые хүнөөнэ.

«Баян Доржын хүбүүн Баатар Шоно Галдан» гэхэн үльгэр соо Абарга могойтой болоһон тэмсэл уран гоёор харуулагдана. Тэрэ Могой нютагай хаанай басагадые залгихаяа түхээрнэ.

Баруун хойноһоо
Боро хара тэнгэри дуугардаг,
Зүсэр-зүсэр бороо ородог.
Дэлхэйн үнгэ нэгэ шара,
Нэгэ ногоон болодог,
Тиигэжэ Могой ерэдэг.

Шоно Галдан олон баатаршалга гаргана: унагадые жулуунан мангадхайе алана, Гарууди гэжэ тураг шубууе хүнөөнэ, басагадые залгидаг Абарга шара могойе хорооно. Иимэ габьяануудайнгаа түлөө хаан шэрээдэ нууна.

Бэшүүрэй райондо А. Н. Степановай бэшэжэ абаһан «Арбан табан насатай Абаадай Мэргэн» гэхэн үльгэр тушаа эндэ хэлэжэ туршя. Үльгэрэй гол герой — арбан табан наһатай Абаадай Мэргэн. Тэрээн тухай иигэжэ хэлэгдэнэ:

Энхэ ехэ уужам
Шара талада
Эгүүлэшгүй ехэ сагтай,
Арбан табан насатай
Абаадай Мэргэн гэжэ
Бии юм һэн байгаа.
Эгүүлэшгүй ехэ буянтай,
Саглашагүй ехэ зантай
Тнимэ хүн бии юм һэн байна.

Тэрэ хүбүүн эгэшэтэй байгаа. Нэгэтэ хүбүүн ангуурида ошоходоо, гуламтынгаа гал унтараангүй байгаарай гэжэ захиба ха. Оёдолдоо намаархан басаган галаа унтараажархиба. Тиигээд гал бэдэрхээ ошобо ха.

Баруун тээшээ ябажа,
Нэгэ айлда хүрэбэ.
Айлай баруун хагсаргаар
Шагаажа хараба ха.
Нэгэ саруул уруутай
Хүгшэн һууба ха.
Тэрээнһээ гал эрибэ,
Тэрэ хүгшэн галаа үгэбэ...

Тэрэ галынь хоротой байгаа. Галаа носоохо гэжэ байһаар, басаган үхэдхэн унашаба.

Хүлэг мориниинь Абаадай Мэргэндээ туһалжа, үхэнэн хүниие амидыруулха шэдигтэй хүүхэд тэнгэридэ бии гэжэ хэлэбэ:

Зүүнэй зүүн урда зүгтэ
Тэнгэриин гурбан хүүхэд бии юм.
Үхэнэниие амидыруулдаг,
Үгырһэниие баяжуулдаг —
Тиимэ улад бии гэжэ хэлэбэ.

Тиигэжэ тэнгэриин хүүхэд баатарай эгэшэ басагые амидыруулба. Мангадхайтай болоһон тулалдаанууд эндэ харуулагдана. Хаана яана харбалдаха, барилдаха тухайгаа хоёр талынхид хэлсэнэ.

Тиигээд
Хэмнай энхын улаан
Толгой дээрэ гарахаб,
Хэмнай болзоохын
Боро толгой дээрэ гарахаб, — гэжэ
Мангадхай хэлэбэ ха.
Мангадхайнь
Үндэрэй улаан дээрэ гаража,
Абаадай Мэргэниие харбаба,
Эмээлыень хяа харбаба.
Тиигээд
Абаадай Мэргэн хүбүүн
Мангадхайе харбаба ха.
Тархииень таһа харбажа,
Мангадхайгаа алаба ха.

Манай баатар ехэшье оролдолго, мэхэ гохо гаргангүй түрүүшын тулалдаанда дайсанаа дарана. Харин баруун зүг тээшэ, саашаа ошоходоо, үшөө нэгэ мангадхайтай уулзашана. Тэдэнэр ерээдүйн тулалдаан тухайгаа хэлсэнэ:

Сомоной хурдаар болоё даа
Гэжэ хэлэбэ ха.
Дахяад үнөө
Хоёр хадан дээрэ гараба.

Мангадхай харата муухай ханаа ханаалжа, тулалдаанай үшөө эхилээдүй байхада, Абаадай Мэргэнэй тала тээшэ годлиёо эльгээнэ. Тиигээд гэртэнь ерэхэдэнь, баатарай эгэшэ иигэнэ:

Тэрэ хүүхэн
Тэнгэрийн ерэн юһэн
Дархашуулай хэһэн
Ерэн алда сэлмээ гаргажа,
Оройсоосонь уладань хүрэтэр
Таһа сабшажа орхибо.

Иигэжэ дүү хүбүүнэйнгээ түлөө үһөөе эгэшэнь мангадхайһаа абаба хаям даа. Удаадахи «Арбан табан насатай Алтан Ганшуудай» гэһэн үльгэр заншалта гуримаар эхилнэ:

Ама сайн амгалан болтогой!
Амарлиггүй байха сагта,
Урдын урин сайн сагта,
Эртын энхэ байха сагта,
Захын модоной
Зулзаа байха сагта,
Загал эрээн бугын
Инзаган байха сагта,
Сүн ехэ далайн
Шалбааг байха сагта,
Баатар ехэ загананай
Могоолзой байха сагта...

Энэ үльгэртэ урдахи зохёолнууд соохидол адляар баатарай хүлэг, хубсаһа хунар, зэр зэмсэгынь магтан дуулагдана.

* * *

Сэлэнгын буряадуудай бүхы үльгэрнүүдтэ дэлгэрэнгы шэнжэлэл хэжэ, бүхы олон сюжет, аялга, найруулга тухай

хөөрэхэ гэнэн зорилго автор урдаа табяагүй. Зүгөөр энэ хуряангы тобшо статья зарим ойлгосо, тайлбари үгэхэ аабза гээд найдагдана

А. Н. Степановай бэшэжэ абаһан үльгэрнүүдые сонгоол нютаг хэлэнһээ мүнөө буряад бэшэгтэ оруулжагүй гэжэ эндэ зорюута оролдообди. Сэлэнгын буряадуудай үльгэрнүүд хожомоо үргэнөөр шэнжэлэгдэхэ бэээ гээд баһал найдагдана.